

† Այս իմ կամաց եւ հաստատութեանն ձեռագիրն է տնային որդոյ խոթելուպէն յազագս որոյ կուտամ առաջն իմ զգիրս զայս լուսաւորչին նմ ամբողջն եւ նահանգիս առաջնորդացն ով որ պատահէ. եւ այժմ նոր յօհանէս արքեպիս ամբողջութեամբ եւ աւրախաց աշխարհի եւ ի ներկեալ ժամանակս հոգեւոր առաջնորդ է նահանգիս եւ մեզ. վասն որոյ խոստացեալ էի շինել եկեղեցի յանուն արքայն Նիկաւալայոսի սքանչելագործ հայրապետին. եւ այժմ նոյն առաջնորդութիւն յանկ ելեալ կատարեցաւ. եւ ես ըստ խոստմանն իմում Նիկիեցի նոյն եւ լուսաւորչին նմ ամբողջն եւ առաջնորդի նահանգիս. եւ ազատ կուտանեմ ի մարմնաւոր տերաց. ոչ որ իշխանութիւն չունի որ տիրէ նմ առաքարս ոչ ես. եւ ոչ իմ տունն եւ ոչ իմ տղայք. եւ ոչ այլ ազգականք ոչ հետաւոր եւ ոչ մերձաւոր եւ ով որ յանդգնի եւ տիրութիւն կամենայ առնել առտ է եւ անիրաւ յամ գատաստան. եւ տուգանս տացէ հոգեւոր եւ մարմնաւոր դատաւորաց. եւ արցէ զանեմն զնոյն եւ զնմ առաքելոցն եւ զհայրապետացն. բայց միայն այս որ թէ պատահէ որ յիմ զաւակացն եւ կամ յազգականացն քճ լինի. եւ լուսաւորչին դատաւորութիւն լինի. եւ լուսաւորչին ամբողջն հնազանդ լինի. նայ ըսցաւ բաժնի առնու ի յեկեղեցին մտոյն մի ընական երեց մի այլ ոչ տիրութիւն առնէ եկեղեցոյն: Վկութն նոյն եւ արժանահաւատ վկայից որք աստ պատահեցան. գրեցաւ գիրս ի թմին հայոց նիւն. ի մարտի ամսոյ ի ինն ձեռամբ փիլիպոս իրեցու առաջինն իմոյ:

Ստեփանոս Ռօշթա († 1739) իւր ժամանակագրութեան¹ մէջ կը յիշէ խոթելուպէն այս ընծայագիրը յամին 1398, եւ զայս յառաջ բերելով Վապագուցանէ որ Լեհահայոց եւ Բաւարացիոյ եւ Վալաքիոյ առաջին ծառի: Արեւելահայոց Առաջնորդն է ընծայագրոյս մէջ յիշուած Յովհաննէս: 1609 թուականին համար կը գրէ. «Պ. Միխայիլ Կամենիցու Երէցփոխանն, որ զեկեղեցի Ս. Նիկոլայոսի Նորդեմոյ, եւ զհրաշակ պաղատն իւր քարաշէն ի դեմ նորա շինեաց, անգլուպի մեռաւ»:

Եզրուցային եկեղեցւոյ վրայ 1621 թուականին համար կը գրէ. «Եզրուցայոյ Աստուածածնի, եւ Վանքն Սր. Գրիգորի Լուսաւորչին յայսմ ամի կատարեցաւ, կամ վերստին նորո-

գեցաւ ի բարեպաշտոյ: Իսկ մատուռն Աւետման ի Պարոն Պօպոս Սրէնտովըիւն թմին Հայոց Ռազմին, 1657, Յիշատ.»:

Հ. Գ. Գ.

ԼԵԱՌԱՐԱՐՈՆԱԿԱՆ

ՈՐԳԻ ԼԵԱՌԱՐՈՐԻՑՈՒԹԻՒՆԸ

(Հարսնութիւնն):

Գ.

Ղևախօսական դասակարգման իր լեզուի զարգացման ուստիւններ:

Բնական լեզուաց մէջ, քիչ թէ շատ, անշատողականութիւն, կցողութիւն եւ հոլովականութիւն կը նշմարուի. թէպէտ ամեն լեզուացեղ մէկին կամ միւսին աւելի ձգտում ունի եւ անոր համար այն մասն աւելի զարգացած կը տեսնուի: Չկայանշատողական լեզու մը, որ կցողական ձեւեր ալ չունենայ, եւ ոչ կցողական լեզու՝ որ հոլովական ձեւեր չունենայ. եւ որ զարմանալին է, հոլովական լեզուաց վրայ ալ՝ ոչ թէ միայն բազմութիւն դուր կցողական ձեւեր կը գտնուին, այլ նաեւ անշատողական դասանալու ճիշդ մը:

Ռոմանական լեզուաց մէջ՝ գոյական մը հոլովներու վերջաւորութիւնը գրեթէ ի բաց թողուած է բոլորովին, բաղդատական եւ գերագրական ածականներու վերջաւորութիւնները շնորհման են, եւ անշատողական լեզուաց պէս նախորդութեամբ եւ կամ նախդիր աստիճանցիւ մասնկով մը կը կազմեն, օր. noir սեւ. plus noir սեւեւոր, le plus noir ամենասեւ. եւն. եւն. շատ հոգեւոր լեզուներ. հայերէն բայերու լծորդութեան մէջ դրաբար շատ մը ձեւեր ունի, զորոնց մեծը այսօր աշխարհաբար մէջ կը չըլենք, այսինքն երկու միւն չեւ երեք բառով կը կազմենք, լնջո՝ կամ լնջնջ՝ ձեւը՝ ուրիշ բառով, ձեւով կը չըլենք, որ ասուգիւ անշատողական լեզուաց կական յատկութիւնն է, իսկ հայերէնի վրայ, թէպէտ քիչ՝ սակայն ահա գոյութիւն ունի: Ի բաց առեալ լեզուագէտը՝ ոչ որ կրնայ մտնէ իսկ անցնել թէ j'aim-er-ai, tu aim-er-as եւն. եւն. գաղղական ապառնին, հին լատիներէնի amare habeo, amare habes եւն. եւն. ձեւէն յառաջ եկած ամբողջ մէն է, եւ այս ձեւը՝ ստորին հայերէնի մէջ բաւական յաճախեալ կը գտնենք՝ ասինջո՝ ասիւ, «ասիցես», կամ աւելի «ասելոց ես», եւն. եւն. եւ սակայն ահա կցողական նութեան շուշափելը օրինակ մը. հին Հայոց կ'ըսէր, «իբեմ իբր ներկայ. իսկ արդի հայը՝ սահմանականի գաղափար մեկնելու համար՝ կրկին գաւառականներու գրական լեզուի մէջ կրկին ձեւ ունի, ինչ ուրիշ (երկու բառով) է. «իբեմ» եւմ (== ի սեբ եմ, ներկայ.))

Անգղերէնն աւելի շատ կրեց. Նոյն իսկ գերմաներէնը չունի այսօր այն ամեն պարզ ձեւերն, որ

¹ Հ. Յ. Յալան, Յուլի հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Միխայիլեանի ի Վիեննա: Վիեննա 1895—6:

յառուկ էին հին գերմաներենին՝ Յոյսերն է թէ անգղերենը առհասարակ ներկայիս միայն եզրիկ երկրորդ եւ երրորդ գէղքին վերջաւորութիւնը պահած է։ Կատարեալի մէջ միայն երկրորդ գէղքը պահած է իւր վերջաւորութիւնը, իսկ ստորագաւառական ամենեւին վերջաւորութիւն չունի, այս Բայականաձեւին մէջ անգղերենն ու չինեւերենի մէջ առուգիւ խորալ թիւն չկայ։ Այս պատճառաւ բնաւ զարմանալի պէտք չէ համարել՝ երբ անգլ. բառ մը թէ գոյական է, թէ տական է, թէ բայ. seal թէ «կնիք», բռն է եւ թէ «կնքել», sin թէ «մեղք» եւ թէ «մեղանշել», late թէ «ուշ» եւ թէ «աշտաւ»։

Նայելէս աննկրկուն յառուկ եկած նոր հնդկի լեզուաց մէջ հազիւ թէ հին ձեւերէն քանի մը հաւոր կը գտնենք։ Հինգուստանի լեզուն միայն ներգործածութիւն մէջ բայի երկու պղքէ ժամանակներ ունի, իսկ միւս ամենանմանը՝ նոյն իսկ կրտսրականն ալ, չընկուլ կը բացատրուի։

Այս ապացոյցաւ երեւոյթներէն խնդիր ծագած է թէ ինչպէս կըրողական եւ նոյն իսկ հռլական ձեւերն ունենալով հանդերձ չինեւերէնը անհնարաբար լեզու ձեացած է, նոյնպէս կըրողականներն ալ՝ որչափ ոչ հայրականութեանն ձգտած ցոյց տաւ, միշտ կըրողական ձեացած են, եւ զարմեալ հռլականներն՝ նոյն իսկ շատ մը ձեւեր կործնողնեւով իսկ, կը մնան միշտ հռլական։

Այս խնդրին երկու կերպ պատասխան կրնանք տալ. նախ բնական է՝ լեզու մը իւր նկարագրին յընձնացո ժամանակաց կրնայ փոխել եւ այն ձեւեր որ տիրող եղած է, իբր զխոսող նկարագիր աւելի հաստատուն տեսականութիւն ունենալով, բնականաբար երբորդական կազմութիւնները կը վանէ, եւ կամ գունե անոնց զարգացման արգելք կ'ըլլայ. մանաւանդ որ արդի լեզուագիտութիւնը շատ անգամ a priori մէջն արձակած ըլլալով այդ կամ այն լեզուին վրայ, նոյն իսկ յայտնի ապացոյցեալ լեզուական երեւոյթներէն հրտաքրի չուզեր եւ հին դասակարգութեան յարած կը մնայ։ Օրինակ. Գր. Միւլլերը հայերենի մէջ փոխառեալ պարսիկ, զանգիլ եւն. բառերու վրայ երանանք լեզուաց կանոններն ու ձայնական օրէնքները (Lautgesetze) նշմարած ըլլալով, հայերենն՝ երանանք դասակարգին տակ գոտաւորած էր, բայց մանք ընուն թիւներն անհիմն հրատարակելին այս անտեսութիւնն Ե. օրէ որ նորանոր ապացոյցներ կը յաճախէ, թէ երանանք չէ Տայերենը, այլ հնդեւրոպական նախալեզուն՝ հնդ իւր-արիական եւ պաւս-լեզական լեզուաձեւերն մէջ առանձինն տեղ մը կը բաւէ. ուսկայն նոյն գիտականն գեւ փոխած չէ իւր միտքն. ինչո՞ւ... բնական է, կարծիք փոխել գիւրին դործ չէ։ Նոյնպէս մեր խնդրին մէջ հռլականաւորութիւնն ու կըրողութիւնը միայն քանի մը լեզուաբաններու յառուկ երեւոյթ մը նկատուելով, ուրիշ լեզուաց վրայ անտեսած հռլականութեան շին ուղիք հաւատ ընծայել լեզուագիտներէն անմանք։ Երկրորդ պատասխանն է դը Գիւփոյիքը՝, այս խնդրին պատասխանը չուտած՝ ներուկ մեզի ալ. ու-

րիշ հարցում մը. «Ինչպէս կ'ըլլայ, որ եւրոպայի ծածուկ մէկ անկիւնը՝ անշտան ցեղ մը լեզուական ցեղը՝ այնպիսի լեզու մը պահած է, որ ստոյգ եւ հազիւ քանի մը զար յառուկ գրական լեզու կըաւ, բայց իւր կազմութեանը մէջ՝ հին Հռլմայն եւ Հեւրլայի լեզուներէն աւելի հնութիւն ունի։ Ի՞նչպէս կրցու այնտեղ լեզուն՝ հնուանդ ձեւերու հրատարակելի պահել, մինչ նոր հնդեւրոպական բարբառները հազիւ թէ հռլականութեան հասկատարներն պահած են։ Պատճառն այս է. լեզու կայ՝ որ ազգերու պէտ, պահպանողականութիւն մ'ունի, մինչ կան եւ լեզուներ որ լեզուափոխական նկարագիր ունին։ Այն լեզուներն որ իրենց մանկութեան քաղաքներէն մէջ մասնագրականութիւն ունին, մեծապէս յարած կը մնան իրենց հնուանդ ժամանակաձեւերուն։ Մասնագրականութիւնը տեսակ մը լեզուական այնուպէսականութիւն (aristocratie) է որ «հին վարդապետ» կարգերն հաստատ պահել կ'ուզէ։ Այսպիսի լեզու մըն էր չինեւերէնը, որ իրաւամբ որ ազգերէն հին գրականութիւն մ'ունենալուն վրայ, եւ այս գրականութեան պատճառաւ մնացած է իւրանշտողական՝ քիչ շատ նախական՝ առարձանին վրայ։ Լեզուի մը կազմութեան եղանակն այն ասան միայն կը փոխուի, երբ իր ապրելու կերպը բոլորովին եւ արմատաւ փոխուի. բայց երբ հնուանդ նախական մասնագրականութիւն մը՝ որ սակայ կը կորացուի, զեղուն որոշ ձեւերու կապած ըլլայ, լեզուի փոփոխութեան ոգին որ ամենայն ինչ կը լեզուափոխ եւ կը հարթի, երբեք տիրող չի կրնար ըլլալ։ Դպրոցներու մէջ գեւ մինչեւ հիմայ արդէնցած լատիներէն պատճառաւ է, որ ամենանշտ լեզուներէն իտականն նաւալ հռլական եղած են։ Երբեք լեզուի պահպանողականութիւնը կրնայ բոլորովին օտար ազդեցութիւնէն ազատ խաղաղ հնադարաւ շարունակուի։

Այս է պատճառն որ գրականութիւնն ազաւ՝ բոլորովին ուրիշ կեանք ունի խոստած լեզուն. եւ ամսկին մէջ փոխառել է լեզուի որ գտնենք։

Ամենական առհասարակ մէջ աբաբներն՝ իբր իւր քոյրերու կրտսերադուին, իւր պահպանողական նկարագրին երկայն աստե պահել, Աբաբներն մէջ այնպիսի ձեւեր կը գտնենք, որ երբայցներէն մէջ (որ սակայն ասորեստանեայ լեզունն ետքը գրական ամենահին լեզուն է) հազիւ թէ կը գտնուին, իսկ նոր արաբներէն այլեւայլ նկատմամբ կրնանք հաստատել, թէ անկման այնպիսի աստիճանի մը վրայ է, յարած հնադարու տարիներ յառաջ կը գտնուէին երբայցներէն ու արամեերը։ Եղակի մէջ հռլականութիւններն ինկած են,

« Delbrück. Einleitung in das Sprachstudium, էջ 112, 127. — Թաւալ Կ. բերնը այս նկատմամբ Hovelacque բանի. «Les patois ne doivent pas être regardés comme des dégenérescences des langues littéraires; les langues littéraires sont des dialectes heureux, les patois sont, au contraire, des dialectes malheureux, des dialectes qui n'ont point passé à la condition de langues littéraires. Mais à chaque instant, dans les patois, nous rencontrons des formes, des mots, que les langues littéraires, leurs sœurs, n'ont point conservés. De là l'importance considérable des patois dans l'histoire naturelle du langage. Et il ne faudrait pas croire que ces rencontres, dans le patois, de vieilles formes, devenues inconnues aux langues littéraires, soient exceptionnelles.», էջ 437.

1 Սկը, Հռլման. լեզուագիտութեան սկզբունք, էջ՝ 415 եւ 401.

2 Գիւսաւոր խնդիր, էջ 49.

եւ սեռականը չըջնամը կը բացատրուի, ուրիշմ հոլովականութենէն առնելով քրդաբնութեան դարձած է, որովհետեւ այս ձեւով նոր արտաբերելի սեռականն չինքնինն հազիւ թէ տարբերի:

Լեզուաց կենդինն մէջ միշտ շարժում մը կը նկատուի. երկու հակառակ հոսանքներ զեզուին միշտ կը տարաբերեն. մէկը միշտ բաժնուած, իրարմե անջատ մասունքն իրարմ կը մերձեցնէ, կը յարէ, կը ձուլէ, իսկ երկրորդը միշտ սաղին անդին շարժելով այս բառերը՝ իբր ամբողջ մը ներկայացընելէն ետքը, իբր պարզ բառեր քովէ քով կը բերէ եւ նորիննոյն գործողութիւնը կը սկսի. երբեմն առաջին հասանքն աւելի զորաւոր կ'ըլլայ, ուրիշմ լեզուներն աւելի հոլովական երեւոյթ կ'առնեն, երբեմն ալ վերջինը կը տիրէ, որով լեզուներն անշատոգականութեան կը գրիմեն: Բայց այս երկու ձեւերն ալ յինքնին կատարելաւ են, եւ միայն հոլովական լեզուներն իբր կատարելալ ենթադրել ներեալ չէ: Այսպէսով ամէն լեզու այս շարժման ներթափեալ է եւ շատ անգամ երկու, երեք մինչեւ չորս անգամ այս փոփոխութիւնը կը կրէ: Այսպէս քառ, քան բառը բազմաթիւ փոփոխութիւններն անցնելէն ետքը իբր քառ ամբողջ մը կը կազմէր. բայց նոր դադարաւոր քառն եւ առել բառերն միացուց եւ բրաւ որ-ն-աբց: Այդ բառի գոյականն հարկաւոր եղաւ. մաննիկ մը աւելցուեցաւ՝ ա՛նիւն ա՛ իբր այի եւ իւն, եւ կազմուեցաւ Գորաբոր-իւն բառը:

Եթէ հնդեւրոպական լեզուներն իբր հոլովական կը ճանչնանք, պատճառն այն է. այս լեզուաց ամենահին յիշատակարաններն հասակաւորներն են այնպիսի ժամանակն մը, որուն մէջ լեզուն աղբէն իւր պատմանեկութեան հասան անցուցած է. հասատառն ձեւեր առած էր: Իսկ քամեան-սեմական լեզուաց համար խնդիրը կը փոխուի: Սեմական լեզուն իբր հոլովական կը ճանչնուի սեմական ցեղաբանք գեռ այլեւայլ աղաց շարժումաւ՝ հոլովականութիւնը զարգացած եր սեմական լեզուաց մէջ: Իսկ միւս ճիւղը, այսինքն քամեան լեզուն, այնպիսի լեզու մը կը ներկայացընէ որ հոլովութեամբը չինքնին չափ կրնայ պարծիլ. եւ գրեթէ 5000 տարւան տեւողութեամբ մէջ ձեւափոխական ամէն շրջաններէ անցած է:

Հին եգիպտական լեզուն՝ որ քամեան է, ամենահին նուիրաբարաց (եւրոպական գիր) մէջ կը ներկայանայ իբր կցողական լեզու մը, բայց այնպիսի անկատար կազմով թեամբ որ անշատական լեզուներէն հազիւ թէ կը տարբերի: Ամենահին գրուածոց մէջ բայական եւ անուան արմատներ չեն զանազանուիր. մեր-ա «սիրել-իմ», բա՛ն-«անուանել-քո» ոչ բայ է եւ ոչ գոյական, այլ բայ պարագայից կրնայ՝ կը սիրեմ, կ'անուանիս, եւ կամ «սերս, անուանդ» նշանակել: Ներկայ կամ ապառնի գործողութիւնն իմաստէն պիտի հանուի. կատարելալը բացատրուեալ համար՝ արմատին եւ գիմարդին մէջտեղը ստացական եւ յարաբերական չ գիրը պիտի անջուցուի. որ. մեր-ն-ա «սերս որ իմ է» այսինքն՝ «սիրեցի»,՝ Աւելի ընդարձակ օրինակներ կը գտնէ եգիպտագէտը Մուսպերայի գրքին մէջ:

Իսպաներէնի մէջ այս բազաղութիւններէն ամբողջ բառեր կազմուած են, բայց գեռ կոտարեալ ձուլուած չեն: Իսպաներէն բայը առձաններէն թային հետ շատ նմանութիւն ունի: Բայց մէկ նկատմամբ իսպաներէնը բացարձակապէս հոլովական է, ըստ որում գոյականի հոլովութեան եւ մանուսանք թային խնամահման մէջ ձայնաւորաց ներքին փոփոխութիւն կը նշմարուի. ծ, օ եւ օ արմատ ձայնաւոր ունեցող թայինը շատ անգամ ծի կը փոխեն, որ. ծեկ «երթալ», եեկ «երթմա», ֆօ «վազել» լե «կը վազեմ», հօն «մերձեալ», հպել, հօն «մերձեալ», եւայլն եւայլն: Ս արմատով թայինը այլեւայլ ժամանակներու մէջ օի կը փոխեն, այսպէս ծիսի «բարձրանալ», ծիսի «բարձրացած ըլլալ», Նոյն իսկ մանտիկ աւելցուցած առեն ձայնաւորի վայ փոփոխութիւն յառաջ կու գայ: Բայց աւելին վայ. աղբէն հին եգիպտացորենին մէջ վերջաւորութեան արմատին հետ միանալու հետ. քեր կը գտնուին: Բայց ստանք կրնանք իբր դատաւական տարբերութիւններ նկատել. սակայն հոլովական կազմութեանց ծիւներն են, որ ամէն լեզուի մէջ կը գտնուին. այս ծիւն հազիւ իսպաներէնի մէջ սխառ իւր գործունեութիւնն, եւ իբր կեղեղ նաւուցիչ եւ կամ ապականիչ խմոր մը լեզուական բովանդակ չենքին մէջ թափանցեց եւ կերպարաւոր փոխ ըլլաւ:

Եթէ ունենայինք այսօր շարունակեալ մասնադարձութիւնը, եւ կամ եթէ օտարադէպութենէ ազաւ իւր բնական զարգացման հետեւէն եգիպտացորենն, այն ատեն ապահովապէս աւելի յայտնապէս պիտի տեսնուէին հոլովականութեան հետ. քերը, այն որ այս լեզուին մէջ ձեռքով իսկ կը շօշափուին անշատմանէ յառաջ եկած կցողական ձեւեր, եւ կցողականութենէ ալ հոլովականութեան անցնելու աղացողցներն աւելնէ: Յամենայն դեպ եգիպտացորենի զարգացման ընթացքը՝ սեմական լեզուաց շատ մը դադարներ կը լուսնարէ, եւ յայտնապէս կը ցուցնէ թէ վերջը բազաղութիւններ ինչպիսի բազմանման հոլովական ձեւաց առաջնորդած են: Ըստ հեռուներ պիտի տեսնէք զմէջ մեր ինքեթ եթէ հոլովականութեան հետ. քերն հետազոտել ուզէիք ամէն ոչ-հոլովական համարեալ լեզուաց մէջ:

Բայց սակէ համեմատական լեզուագիտութիւնը կը սորվցընէ թէ շատ մը նոյն լեզուացեղի յառաջ լեզուներ ձեւախօսական տեսակետով իրարմ տարբեր են, եւ մանաւանդ իրենց քերալուսական կազմութեան նայելով այլեւայլ գտաւորութեանց կը բաժնուին: Այս կը տեսնուի մանաւանդ Ասորական լեզուաց վայ, եւ այսպիսի՝ գրեթէ գեռ անմտօթ լեզուաց քանի մը յառաջ եկեանցը ծառիօթանալով հապճեպով մշուներ արձակելը, շատ խճմանկն չէ լեզուագիտութեան առջեւ, եթէ կ'ուզենք միշտ գիտական հաստատուն հիմանք վայ բարձրացընել այս գիտութեան չեղել. եւ յանդիման կարծիք չէ եթէ բանք թէ շատ մը լուս քննուած լեզուաց համար գիտականաց կարծիքները կը տարբերին, ուր միայն

1 Մասպերայ, Հին եգիպտացորենի լեզուական ձեւերը, Պարիս, 1871:

2 Աւել, Իսպաներէն աստուծոյ, Ա. 391:

